

Jerzy Zysnarski

Duchowni landsberskich kościołów przed 1945 r.

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 9, 49-77

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

NADWARCIAŃSKI ROCZNIK
HISTORYCZNO-ARCHIWALNY
NR 9/2002

Jerzy Zysnarski
Gorzów

**Duchowni landsberskich
kościółów przed 1945 r.**

Średniowieczny Landsberg (Gorzów) był miastem dwóch diecezji [*partim Poznaniensis diocesis et partim Caminiensis*] i dwóch parafii, co potwierdza wyrok audytora papieskiego z 1374 r. W sumie miasto posiadało 4 kościoły, w tym trzy *extra muros*, na przedmieściach. Na początku XVIII w. powstała personalna parafia reformowana (kalwińska), związana z Kościołem Zgody, a w połowie XIX w – ponownie parafia katolicka. W I poł. XX wieku z jednej parafii luterkańskiej wyłoniły się jeszcze cztery inne. Te właśnie kościoły i te jednostki kościelne obejmuje niniejsza próba zestawienia pocztu landsberskich duchownych.

Korzystając z faktu, iż wiele dokumentów doczekało się zbiorowych opracowań, zrezygnowałem z przywoływania poszczególnych źródeł. Oprócz opracowań wykorzystywanych epizodycznie, szczegółowo opisanych w przypisach, są prace wspominane wielokrotnie, opatrzone w przypisach następującymi skrótami:

Beiträge – Paul Schwartz, *Beiträge zur Geschichte der Neumärkischen Kirchen*, Mitteilungen Die Neumark 1926.

Denkschrift – *Denkschrift anlässlich der Generalkirchenvisitation im Kirchenkreis Landsberg (Warthe) I vom 22. Mai bis 8. Juni 1928*, zusammengestellt und herausgegeben von Pfarrer Damerow, Landsberg (Warthe) (1929?).

Eckert II – Rudolf Eckert, *Geschichte von Landsberg an der Warthe, Stadt und Kreis*, cz. 2, Landsberg 1890.

Elita – Edward Rymar, *Elita miejska Gorzowa Wielkopolskiego (Landsberga) w średniowieczu*, w: *Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, Gorzów 1999.

Gorzów XV – Edward Rymar, *Gorzów w drugiej połowie XV wieku*, NRH-A, nr 8/2001.

Kronika – *Die landsberger Stadtschreiber-Chronik*, von Rudolf Eckert, Schriften des VfGdN, 1893.

Kunstdenkmäler – Kurt Reißmann, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Band VII Teil 3 Stadt und Landkreis Landsberg/Warthe. Geschichtlich-kunstgeschichtlicher Überblick, Berlin 1937.

Landsberg I, II, III – *Landsberg an der Warthe*, herausgegeben von Hans Beske und Ernst Handke, Band 1, 2, 3, Bielefeld 1976-80.

Monatsberichte – *Monatsberichte der ehemaligen Kirchengemeinden von Landsberg (Warthe) Stadt und Land 1946 bis 1948*, redaktion Dietrich Handt, Herford 2000.

Pfarrverzeichnis – *Pfarrverzeichnis 1929*, za: Heimatblatt 9-12/1981.

Rackwitz – Arthur Rackwitz, *Zur Geschichte der Konkordienkirche und ihren Vorgängerinnen in Landsberg a. W.*, Schriften d. VfGdN, H. 8, 1899.

Repertorium – *Repertorium der im Kgl. Staatsarchive zu Königsberg i. Pr. befindlichen Urkunden zur Geschichte der Neumark*, bearbeitet von E. Joachim, herausgegeben von P. van Niessen, Schriften d. VfGdN, H. 3, 1895.

Sachregister – *Sachregister Auswertung des Heimatblattes 1949-1988*, von Gerhard Butzin (Essen 1993).

Kościół Mariacki

[*Stadtkirche, Hauptkirche, Pfarrkirche, Marienkirche, Pfarrkirche St. Marien*]

Najstarsza świątynia i parafia w mieście, wspomniana w 1297 r. Wzmianka ta jest współczesna budowli, co zdają się potwierdzać badania architektoniczne. Prezbiterium (chór) dobudowano w końcu XV w., wieżę na pocz. XVII w.

Zrazu, być może, była to parafia z jednym duchownym, ale już od poł. XIV w. wspomniani są pierwsi wikariusze i altaryści. W okresie Reformacji wykształcił się podział parafii na trzy równorzędne okręgi duszpasterskie podległe personalnie proboszczowi i dwóm diakonom. Z czasem starszy z nich otrzymał tytuł archidiacona. Dopiero na pocz. XX w. powstał przejściowo czwarty okręg duszpasterski, nim nie usamodzielniał się w parafie na Zamościu.

...1297-1300 – Hermann, proboszcz i prepozyt¹ [*prepositus in Landsberg et plebanus*]; wspomniany po raz pierwszy 2 II 1297 r., gdy zobowiązał się wobec Rady do codziennego odprawiania porannej mszy św. *in domo sancti spiritus*², za co miał otrzymywać rocznie na św. Marcina [11 XI] 2 wispie pszenicy, 1 wispel jęczmienia i 1 wispel owsa³, zaś w przypadku zniszczenia kaplicy [*annihilata fuerit*] wypłata tych 4 wispli będzie mu wstrzymana tak długo, jak długo nie będzie mszy odprawiać; 15 V 1298 uczestniczył

¹ Przed reformą archidiaconalną zwierzchnik terytorialny grupy parafii wiejskich.

² Kościół św. Ducha ze szpitalem i cmentarzem na Przedmieściu Młyńskim, zniszczony w czasie wojny 30-letniej.

³ 1 wispel liczył 939,2 kg żyta, 593,6 kg owsa, 995,9 kg pszenicy.

w wielkim zjeździe Albrechta III z książętami meklemburskimi i szczecińskimi, podczas którego uzgodniono fundację nowego klasztoru, 1 VI 1298 r. był przy fundacji kolegiaty w Mysliborzu, 22 V 1300 r. w Kłodawie podczas fundacji klasztoru w Mironicach; 2 tygodnie później, 2 VI 1300 r., był już prepozytem w Mysliborzu⁴.

...1350-1361... – **Nicolaus Garthow** [*Chaho*], proboszcz, do 1358 r. objęty zapewne klątwą Stolicy Apostolskiej, rzuconą na Marchię Brandenburską, 25 III 1361 r. był odbiorcą odpustu dla ołtarza Marii Magdaleny⁵.

...1374-1385 – **Nicolaus Murmeister vel Murificis**, proboszcz [*plebani seu Rectoris*], mianowany przed 1374 r., zasłynął ze sporu o probostwo św. Jerzego; to na jego wniosek proboszcza Jana Husbeckera oraz jego zwolenników (w tym trzech burmistrzów) obłożono ekskomuniką, uchyloną w 1374 r.; po raz ostatni wspomniany 10 V 1385 r. przy fundacji uposażenia altarysty św. Urbana (w czerwcu 1385 r. przy zakupie wsi Karnin już nieobecny)⁶.

Wilhelm Narthusen – wikary; może pochodził z Narostu; 10 VI 1376 r. proponowany był na wikarego altarii św. Mikołaja, uposażonej 300 szczecińskimi grzywnami, zabezpieczonymi na winnicy, położonej na prawo od drogi do Małyszyna; dożywocie na winnicy miało zapewnić utrzymanie i ornat dla altarysty, który winien odprawić dziennie jedną mszę⁷; jeśli nominacja doszła do skutku, jest to zapewne pierwszy znany wikariusz parafii mariackiej.

Amelius Lorenzdorf [*Laurentzдорп*] – wikary i altarysta; pochodził prawdopodobnie z Wawrowa, po raz pierwszy wspomniany 10 V 1385 r., gdy mianowany został altarystą dla kaplicy św. Urbana i Dziewicy Marii; stypendium wynosiło rocznie 13,5 grzywny szczecińskich fenigów, jako procent od 50 grzywien przekazanych przez panią Alheit (Adelheid), matkę mieszczanina Henzela Beckera; rentę wypłacała Rada raz w roku na Walpurgię jako roczną pensję [*pense*] i utrzymanie [*pleghe*]; wspomniany jeszcze 18 V 1390 r. jako drugi wikary.

Andreas – wikary; pod nieobecność proboszcza był 6 VI 1385 r. obecny w Paradyżu przy zakupie przez miasto wsi Karnin, pominięty jednakże już przy ratyfikacji tego dokumentu 22 VI 1385 r.⁸

Ulrich – wikary, pierwszy z dwóch wikariuszy świadczących na dokumencie z 18 V 1390 r.⁹

⁴ Eckert II, s. 16, Rackwitz, s. 11-12, 48-49, J. Zysnarski, *Pengamin nr 4. Zaginiony dokument, przeoczona rocznica*, Trakt nr 11/1997.

⁵ Eckert II, s. 24.

⁶ Eckert II, s. 28-32, Rackwitz, s. 17-20, 49-64.

⁷ Eckert II, s. 30.

⁸ Eckert II, s. 32-33.

⁹ Eckert II, s. 34-35.

...1409 – a. 1413 – **Johann Waldow**, proboszcz; młodszy brat Johanna Waldowa, biskupa brandenburskiego, w latach 1403-10 kanclerza Marchii Brandenburskiej, w latach 1420-23 biskupa lubuskiego; jako proboszcz wspomniany tylko raz w liście wójta Nowej Marchii do Wielkiego Mistrza, datowanym ze Świdwina w środę po niedzielę *Misericordia* 1409 r.¹⁰; w 1413 r. był już proboszczem w Berlinie i kanclerzem brandenburskim, a w 1414 r. archidiakonem lubuskim, a w latach 1423-25 – kolejnym biskupem lubuskim; pozostawił w Gorzowie pewien majątek, gdyż bp Waldow i jego bracia prowadzili w latach 1417-20 jakiś spór z miastem¹¹.

Nicolaus Kruse [*Cruse*] – wikary; występuje w latach 1431-47 z tytułem prezbitera, pominięty w 1445 r., w 1447 r. – wikary, w 1440 r. prezbyter kapituły kamińskiej; 2 II 1431 r. jako prezbyter bractwa maryjnego w Gorzowie przekazał kapitał 100 grzywien wzgl. 10 marek czynszu na rzecz kaplicy NMP [*in capella beate Marie virginis, concigna ecclesia parochiali landesbergensis sita*] dobudowanej do kościoła parafialnego; w 1434 r. otrzymał stypendium w wysokości 8 grzywien srebra rocznego dochodu w celu odprawiania w kościele św. Jerzego codziennie po niesporach *wielkich wigili* oraz co drugi dzień mszy żałobnej za dusze zmarłych wiernych; w 1447 r. musiał być już w podeszłym wieku, skoro 24 VIII 1447 r. zjawił się przed Radą z mistrzami i starszą bractwa maryjnego, by sędować 6 grzywien renty, którą zastrzegł sobie dożywotnio, po swej śmierci – gospodyni Margarethe Thar, a po jej śmierci – na ołtarz i bractwo¹².

Johann Bysendal – prezbyter i altarysta; wuj Nikolausa Kruse, prezentowany 3 VIII 1440 r. na altarię NMP i św. Doroty¹³.

Peter Faber – prezbyter i altarysta, już przed 1444 r. był altarystą ołtarza NMP i 11000 Dziewic; 2 II 1444 r. otrzymał dodatkowy dochód 16 kop groszy, za co zobowiązany został odtąd co roku po wieczne czasy w intencji zbawienia duszy swych poprzedników i następców odprawiać wigilię i mszę przy tym ołtarzu; musiał też wikariusz zwyczajowo zamieszkiwać przy tym ołtarzu, a w przypadku gdyby coś temu stało na przeszkodzie albo z powodu wyjazdu, na polecenie proboszcza obowiązki wikariusza przejmował oficjal i tak długo pobierał jego dochody, aż wikary powrócił; wikary miał też obowiązek odprawiania w tygodniu 4 mszy: w poniedziałki, środy, piątki i soboty, a w każde święto maryjne – po dwie, jedną czytaną, drugą śpiewaną, albo odwrotnie, w zależności od tego, jak proboszcz ustalił; przez cały adwent miał odprawiać codzienną mszę z *officium Rorate* i wszystkim, co do tego obowiązku należało; niez-

¹⁰ Repertorium, nr 232a.

¹¹ Repertorium, nr 397, 433.

¹² Eckert II, s. 47-52; Rackwitz, s. 21.

¹³ Eckert II, s. 45-46.

leżnie od dotychczasowych obowiązków miał w każde z czterech głównych świąt maryjnych, zgodnie z postanowieniem i wolą proboszcza odprawić publicznie i uroczyście mszę w intencji zbawienia dusz zmarłych braci i siostr bractwa maryjnego z zastrzeżeniem, iż od *offertorium* jedną część odprawiał proboszcz, następną – członek bractwa¹⁴.

...1445... – **Conrad Boldicke**, prezbiter, może proboszcz; być może spokrewniony z burmistrzem Blodicke [*Blodecke, Bledike*], znanym w latach 1409-26; na pełnomocnictwie z 27 II 1445 r. wymieniony jako pierwszy z trzech prezbiterów, a więc z zasadą precedencji – najważniejszy z nich¹⁵.

Caspar Berlin – prezbiter, zapewne wikary; wspomniany jako drugi duchowny na pełnomocnictwie z 1445 r.¹⁶

Johann Rychenbach – prezbiter, zapewne wikary; wspomniany jako trzeci duchowny na pełnomocnictwie z 1445 r.¹⁷

Matthias (Steve) – wikary¹⁸; były kanonik w Myśliborzu, obdarowany w 7 XII 1446 r. wikariatem czeladników szewskich [*Vikarei der Schuhknechte*]; dwa tygodnie później, 27 grudnia, wspomniany jako starosta zamku krzyżackiego, w którym pozostawał nie dłużej niż do połowy 1451 r.¹⁹

a. 1447–1450... – **Johann Schmidt der Aelt** [*Smedt*], proboszcz; wyróżniony przymiotnikiem „starszy” zapewne z powodu działalności innego J. Schmidta w mieście względnie młodszego duchownego tego imienia²⁰; nominowany został zapewne jeszcze z prezydentury kolegiaty myśliborskiej, która w 1447 r. odstąpiła prawo patronatu Krzyżakom; 29 III 1450 r. był świadkiem nadania sądu w Gorzowie, niebawem zapewne awansował²¹ na dziekana kapituły w Myśliborzu, gdyż 26 VI 1452 r. w tej roli asystował obok swego następcy przy podobnej czynności w Gorzowie²².

...1452–1458... – **Franciskus** [*Franciscus, francisci*], proboszcz, brat Zakonu NMP, pierwszy i jedyny proboszcz z prezydentury Krzyżaków; wystąpił po raz pierwszy 26 VI 1452 r. jako świadek nadania sądu, wspomniany jeszcze 17 X 1458 r. w dokumencie fundacyjnym kościoła św. Gertrudy²³.

¹⁴ E c k e r t II, s. 46.

¹⁵ E c k e r t II, s. 48.

¹⁶ E c k e r t II, s. 48.

¹⁷ E c k e r t II, s. 48. Nie można wykluczyć, że on lub kolega był proboszczem parafii św. Jerzego. Miasto na równi traktowało swych duchownych.

¹⁸ Nie można wykluczyć, iż był osobą świecką, obdarzoną beneficjami kościelnymi.

¹⁹ Repertorium, nr 1117, 1122.

²⁰ W 1462 r. pewien Johann Schmid ufundował rentę dla szkoły w mieście.

²¹ Być może był to fragment ustaleń przy zakupie prawa patronatu, w każdym razie tylko w ten sposób Krzyżacy mogli skorzystać z możliwości zainstalowania swego kandydata, co też nastąpiło w krótkim czasie.

²² E c k e r t II, s. 52-53.

²³ E c k e r t II, s. 53, R a c k w i t z, s. 64.

Peter Landsberg [*Landesberch*] – wikary; syn Jakuba, który w 1457 r. był w sporze z miastem; Peter w 1457 r. był wtedy plebanem w *Dessen*²⁴, następnie do śmierci wikarym przy ołtarzu NMP i św. Krzyża w Gorzowie, zm. w 1490 r.²⁵

...1492 – **Kasper Kawel** [*Cawel*] – proboszcz; być może spokrewniony z rodziną Hansa Kawela, sołtysa w latach 1408-26; zrezygnował przed 1 XI 1492 r.²⁶

Peter Wigger – wikary i altarysta; duchowny kościoła św. Ducha za murami, w listopadzie 1489 r. ufundował nową altarię w kościele parafialnym, na którą przełał wszystkie swoje dochody, zm. w 1492 r.²⁷

Johann Kaen – wikary i altarysta; wspomniany w 1490 r., zrezygnował przed 1 II 1494 r. z altarii NMP²⁸.

Jakub Rakow – wikary i altarysta; kleryk z Lubeki; w 1490 r. z prezenty sześciu członków rodziny Rakow, patronów altarii, został wikarym przy ołtarzu NMP i św. Krzyża²⁹.

Heinrich Promnitz – wikary; brat (?) Hansa Promnitza, burmistrza; wspomniany w 1492 r. przy fundacji rodziny Marwitzów³⁰.

Johann Trebbus – wikary i altarysta; kanonik myśliborski, 9 VII 1492 r. objął wikarię po P. Wiggerze; w marcu 1493 r. ufundował kolejną wikarię w Kościele Mariackim³¹.

1492... – **Arnold von Waldow**, proboszcz; otrzymał tę nominację 1 XI 1492 r. z prezenty elektora³².

Paul Dikow – wikary i altarysta; 5 XII 1492 r. objął nowo ufundowaną altarię św. Anny; w 1499 r. jako altarysta zakupił od Bernda v. Röwen [*Ruffen*] w Gralewie stały dochód 6 grzywien³³.

Johann Berenfelde – wikary i altarysta; zapewne ze znanego rodu sołtysów, sędziów i burmistrzów; 1 II 1494 r. przejął po Kaenie wikarię NMP w kościele parafialnym i połączył z kaplicą św. Gertrudy³⁴.

²⁴ Jest wielce prawdopodobne, że chodzi o Deszczno. Jest kwestią dyskusyjną status miejscowego kościoła, który w 1372 r. był wnioskowany do wyłączenia z parafii w Karninie i inkorporowania do parafii św. Jerzego w Gorzowie. Nie ma pewności, czy postulat został spełniony, albo czy nie zakończył się usamodzielnieniem świątyni. W każdym razie jest dopuszczalne, aby proboszcz wiejskiego kościoła był jednocześnie wikarym i altarystą w kościele parafialnym w mieście.

²⁵ *Elita*, s. 193, Gorzów XV, s. 17.

²⁶ *Elita*, s. 191, Gorzów XV, s. 16.

²⁷ Gorzów XV, s. 17.

²⁸ Gorzów XV, s. 17.

²⁹ *Elita*, s. 199, Gorzów XV, s. 17.

³⁰ *Elita*, s. 197.

³¹ Gorzów XV, s. 17.

³² W 1455 r. Hohenzollernowie odkupili od Krzyżaków prawo patronatu (Gorzów XV, s. 16).

³³ Gorzów XV, s. 17.

³⁴ Gorzów XV, s. 17.

...1540... – **Wolfgang Czingk**, proboszcz; prawdopodobnie ostatni katolicki duchowny, który 1 XI 1537 r. udzielił członkom magistratu komunii pod dwiema postaciami, inaugurując Reformację w mieście; wspomniany na probostwie jeszcze 28 IV 1540 r.³⁵

(1543) – 1449 – 1564 r. – **George von Waltersdorf** [*Jeorgen, Jeorgius, Georgius; Herr Georg; Walterßdorff*] – proboszcz i superintendent (1); pochodził z Lübben, był synem burmistrza Albrechta von W. i bratem Christophą; w 1517 r. immatrykulował się we Frankfurcie, niebawem przeniósł się na studia do Wirtembergii, kolebki Reformacji; w październiku 1518 r. wspomniany jako altarysta przy ołtarzu św. Krzyża w kościele parafialny w Lübben, nie wypełniał jednak swych obowiązków, gdyż w 1524 r., gdy przebywał w Berlinie, Rada Miejska zażądała jego powrotu, a gdy nie usłuchał, inaczej rozporządziła lennem kościelnym; w 1527 r. z książęcego rozkazu stał się landwójtem Dolnych Łużyc, następnie został proboszczem w Krośnie, któremu w 1530 r. Joachim I kazał zwrócić odebraną altarię; nadal jednak nie wypełniał obowiązków, gdyż 4 XI 1538 r. na spotkaniu altarystów z oficjałem musiał go reprezentować brat Christoph; już po wprowadzeniu Reformacji w 1543 r. otrzymał probostwo w Gorzowie, które objął 31 III 1543 r.; nadal jednak pozostawał w służbie margrabiego, pełniąc funkcję kapelana polowego, napisał też dziennik *Warhafte neue zeitung von der kriegßhandlung zwischen kaiserlicher Majestät und dem lantgraven des 15. 46 iares geschen*, opisujący udział margrabiego Jana w wojnie szmalkaldzkiej³⁶ od 11 VIII do 1 XII 1546 r.; na życzenie księcia spisał też w Gorzowie 18 I 1548 r. swoje uwagi na temat działań wojennych, podpisane jako *JKM pokorny i uczynny kaplan* [*E.F.G. demutiger und williger caplan*], na podstawie czego można sądzić, iż do tej pory był raczej wikarym niż proboszczem; dopiero 26 XI 1459 r. wspomniany jako superintendent, gdy reprezentował margrabiego przy sprzedaży domu w Gorzowie, od tej pory uchodził za osobiste go reprezentanta księcia z prawem rozstrzygania spraw dotyczących funkcjonowania samorządu miejskiego, z czego nader często korzystał, wdając się w liczne spory z rajcami i burmistrzem Hansem von Herrendorfem; zm. 23 XII 1564 r. i dwa dni później został pochowany w kościele; tuż przed jego śmiercią starosta z Mironic opieczetował jego bibliotekę, zaś 27 grudnia szambelan Leonhard Stör wraz ze starostą przejrżeli na polecenie księcia listy i zabrali je; posiadał w Gorzowie winnicę, którą 25 VIII 1562 r. sprzedał Hansowi Karge (zapłata nastąpiła 27 VI 1564); niezależ-

³⁵ H. B ü t o w, *Der Landsberger Pfarrer Georg von Waltersdorf der Verfasser des Tagebuches über die Teilahme Markgraf Johans am Schmaldadischen Kriege*, Mitteilungen Die Neumark 1941, s. 42-45.

³⁶ Od miejscowości Schmalkalden w Turyngii, gdzie zawiązała się unia protestancka walcząca (1546-48) z katolickim cesarstwem.

nie od mieszkania służbowego (plebania przy Priesterstr.) krótko przed śmiercią nabył 24 V 1564 r. za 500 talarów dom od Hansa Sturlebuscha; otwarcie testamentu nastąpiło 5 II 1565 r. prawdop. w obecności brata Christoph'a z Lübben, podział majątku ukończono 1 II 1566 r., wdowa po proboszczu, Anna Milow 23 IV 1568 r., sprzedała ochmistrzowi Adamowi Braunschweigowi swoje stodoły leżące za Bramą Młyńską, przy drodze do Chwałęcic (ul. Kosynierów Gdyńskich)³⁷.

Paul Gabler [*Gablerus*] – diakon [*Caplan*]; jako człowiek wyróżniał się 6 palcami u prawej ręki; wg Engeliena sprawował swój urząd przez 28 lat, po raz pierwszy wystąpił jednak dopiero w katastrze z 1562 r., jako stary wikary, płacił wówczas za swe mieszkanie 20 gr podatku od nieruchomości [*Grund- u. Gebäudesteuer*]; w 1566 r. nabył winnicę przed Bramą Santocką; jego żoną była trzecia córka Hansa i Margarethe Fuchsów, był szwagrem Martina Tamma i Martina Reinecke; jako jeden z 6 spadkobierców starej *Vochsin*, zmarłej przed 16 II 1576 r., sprzedał 5 V 1579 r. M. Tammowi dom przed Bramą Mostową i jednocześnie nabył od Jochima Dreschera zagrodę leżącą również przed Bramą Mostową, między zagrodą Daniela Nickamera i gospodarstwem plebańskim [*Pfarrhofe*]³⁸.

Christoph Tenkler [*Techler, Tegkler*] – wikary [*Caplan*]; wspomniany w katastrze z 1562 r. jako nowy wikary, płacił 12 gr 6 pf. podatku od nieruchomości; we wtorek po św. Wicie (20.06) 1564 r. odszedł do Cottbus³⁹.

1565 – ok. 1576 – Melchior Frank [*Frangh, Francke*], proboszcz [*pfar*] i superintendent [*Superintendentenß*] (2); magister, przedtem proboszcz w Dębnie; mianowany przed 12 V 1565 r., tego dnia zjawił się w mieście i zamieszkał w domu Hansa Winsa, przyszłego burmistrza, z którym później prowadził pewne interesy, 13 maja wygłosił gościnne kazanie, a 4 czerwca sprowadził się na stałe z dobytkiem i majątkiem; pozostawał w konflikcie z Radą, w swych kazaniach i pismach do Rady piętnował postawy rajców (m. in. krytykował nową modę strzyżenia bród) oraz brak należytej troski o warunki materialne proboszcza; pełnił swój urząd przez ok. 10 lat, do momentu kiedy musiał ustąpić ze względu na sklerozę⁴⁰.

1576 – 1583 – Jakob Haupt [*Heubl*] zw. **Capito**, proboszcz [*pfar*] i superintendent (3); magister, pochodził z Choszczyna, był sympatykiem nauki Kalwina; po raz pierwszy wspomniany w Gorzowie 6 I 1577 r.; z powodu sympatii do kalwinizmu w konflikcie z diakonem Winterem, Radą i burmistrzem Winsem, z tego powodu 20 III 1582 r. wzywany do Berlina; spór między gminą a proboszczem na przełomie kwietnia i maja

³⁷ H. B ü t o w, *Der Landsberger...*, S. N e i d e, *Landsberg die Stadt u. Paradies das Kloster, forstsetzung*, Schriften des VfGdN, 1916, s. 38-45; *Kronika*, s. 26-43, Denkschrift, s. 11.

³⁸ S. N e i d e, *Landsberg...*, s. 35, 45, 50-52, Denkschrift, s.27..

³⁹ S. N e i d e, *Landsberg...*, s. 45; *Kronika*, s. 31, Denkschrift, s. 27.

⁴⁰ *Kronika*, s. 38-54; Denkschrift, s. 11.

1583 r. badała komisja teologiczna z Frankfurtu, w następstwie czego duchowny został wezwany do Frankfurtu, *aby w obecności teologów dokonać swego wyznania wiary*, a raportem tym zainteresowany był też elektor; 8 VII 1583 r. podczas publicznego przyjęcia proboszcz wdał się w spór i bójkę z burmistrzem, w wyniku czego w mieście wybuchł tumult, zaś duchowni ledwo uszli z życiem; jeszcze tego samego roku został odwołany⁴¹.

Valten Winter – diakon [*Caplan*]; wspomniany tylko raz 20 III 1582 r., gdy w związku ze sporem z proboszczem Capito wezwany został do Berlina; odszedł zapewne w tym samym roku⁴².

Otto Böcker [*Herr Otten, Bötticher*] – wikary [*Caplan*]; niegdyś z Wieprzyc, zainstalowany w 1582 r.; podejrzewany o sprzyjanie kalwinom został w tym samym roku poddany przez burmistrza torturom [*Es hat sie auch der burgemeister ohne Vrthel peinlich ahngreiffen laßen*] i odesłany do Kostrzyna; towarzyszył proboszczowi Capito w czasie przyjęcia 8 VII 1583 r., gdy wybuchły rozruchy, odwołany przed 17 I 1584 r.⁴³

1583 – 1592 – Wolfgang Peristerus [*Wulffgangus*] – proboszcz [*pfarre*] i superintendent [*„Eurer Inspektion*] (4); doktor i kaznodzieja, wprowadzony jeszcze w 1583 r. na miejsce Capito przez Fridricha, nadwornego kaznodzieję; w liście z 24 I 1584 r. elektor Jan Jerzy domagał się od niego nietolerowania nauki Kalwina; 6 II 1587 r. elektor odrzucił jego prośbę, popartą przez Radę, o podwyżkę dochodów; w swych kazaniach piętnował poczynania niektórych rajców, przeżywszy zarazę z 1585 r. ganił tych, którzy uciekli z miasta; zm. przed 10 V 1592 r.⁴⁴

Peter Gabler [*M. Petro; Gablerus*] – diakon [*Caplan*]; magister, pochodził z Gorzowa [*Landsbergensis*], zapewne spokrewniony z Paulem Gablerem, swym poprzednikiem; latem 1573 r. po raz wtóry został studentem we Frankfurcie; w 1576 r. wspomniano, iż od 17 lat winien był Martinowi Reinicke 40 tal.; mianowany diakonem na miejsce Ottona Böckera, 17 I 1584 r. odśpiewał swą pierwszą mszę [*die erste Meße gesungen*]; zm. 29 VI 1586 r. i pochowany został w Słońsku⁴⁵.

Sebastian Laube [*Sebastianus, Ehr Bastian*] – diakon [*Caplan*]; wcześniej proboszcz w Wawrowie, gdzie został posłany, bo ziemię na wsi uprawiał [*die Ecker wol zue Lande gemacht*], powołany na diakonię w Gorzowie 13 VII 1586 r.; jego szwagrem i następcą w Wawrowie był Peter Krumwych⁴⁶.

⁴¹ *Kronika*, s. 60-70; P. S c h w a r t z, *Der Landsberger Aufruhr am 8. Juli 1585, Schriften des VjGdN*, Heft XVI, 1904, s. 253 i n.; S. N e i d e, *Hinterlassenschaft eines Landsberger Bürgermeisters, aus dem Ende des 16. Jahrhunderts*, Die Neumark 1924, s. 24, Denkschrift, s. 11.

⁴² *Kronika*, s. 68; Denkschrift, s.27.

⁴³ *Kronika*, s.68, 70; S. N e i d e, *Hinterlassenschaft...*

⁴⁴ *Beiträge*, s. 17-18; *Kronika*, s. 70-75, Denkschrift, s XI

⁴⁵ *Kronika*, s. 70 i 57; S. N e i d e, *Landsberg...*, s. 52

⁴⁶ *Kronika*, s. 75; Denkschrift, s. 27 (tu jednak pomyłony z poprzednikiem jako Petrus Laube).

1592 – 1618 – **Benediktus Möllerus** [*Mylius*], proboszcz [*Pfarr*] i superintendent (5); magister po studiach we Frankfurcie, 3 III 1592 r. złożył egzamin przed dziekanem, seniorami i profesorami wydziału teologicznego; był konrektorem w Berlinie, gdy po śmierci Peristerusa magistrat zaproponował go 10 V 1592 r. na stanowisko proboszcza, zatwierdzony został po tym, jak 16 VI 1592 r. w Kölln nad Szprewą wygłosił kazanie w obecności elektora, który miał wątpliwości, czy poradzi on sobie w *sporach religijnych, które się zdarzają, zwłaszcza w Gorzowie, gdzie nad polską granicą zdarzyć się mogą w przyszłości*⁴⁷.

Wolfgang Sinapius [*M. Wolfgangus*] – diakon; magister, w marcu 1598 r. był ojcem chrzestnym syna Burcharda Seefeldta⁴⁸.

1618 – 1633 – **Caspar Buchholz** [*Buchholzerus*], proboszcz i superintendent [*Inspektor*] (6); w 1618 r. zabrał z kościoła w Chwałęcicach srebrny krucyfiks, dając w zamian 15,5 talara w lekkiej monecie, wycofanej z obiegu, w związku z tym w odręcznym liście z 19 IX 1623 r. elektor Jerzy Wilhelm nakazał mu pod groźbą 300 tal. kary zwrócić krucyfiks i zabrać nieważne pieniądze; zm. w 1633 r.⁴⁹

1633 – 1635 – **Etteos Ticha**, proboszcz i superintendent [*Inspektor*] (7)⁵⁰

1635 – 1644 – **Jacobus Halle** [*Hallius*], proboszcz i superintendent [*Inspektor*] (8); prawdopodobnie magister, zapewne landsberczanin, może spokrewniony z rodziną ówczesnego burmistrza Andreasa Halle; wcześniej może tutejszy diakon lub archidiakon, gdyż uważał się za ucznia poprzednika [...*et filius moestissimis atque adfluctissime...*], któremu ufundował nagrobny portret z epitafium [*Columna sepulchralis*]; 30 XI 1638 r. wyswatał Georga Graßmanna, a 7 VII 1639 r. udzielił mu ślubu z Cathariną Scheden⁵¹.

⁴⁷ *Beiträge*, s. 18; *Denkschrift*, s. XI

⁴⁸ S. N e i d e, *Landsberg...*, s. 31.

⁴⁹ *Beiträge*, s. 18-19; *Denkschrift*, s.11; *Kunstdenkmäler*, s. 95. Zachował się jego pośmiertny portret, obecnie w Lubuskim Muzeum Dekerta.

⁵⁰ Jedynym źródłem informacji jest czytelna w dwóch trzecich tablica z portretu, który przechowywany był w Kościele Mariackim, po 1945 r. w Lubuskim Muzeum Dekerta. Reißmann (*Kunstdenkmäler*, s. 95) datuje portret na ok. 1650 r., dokumentacja muzealna przyjmuje za rok śmierci 1644, ostatnią datę napisu. Tymczasem z inskrypcji wynika, iż portret jest fundacją następcy inspektora Halliusa, wykonaną w roku jego śmierci (1644) lub pośmiertnie na jego zlecenie. Obraz namalował niejaki Radios [*Radios manus cernule pinxit*], a całość sporządził [fac.] David Unterbaum (diakon?). Za datę śmierci T. należy przyjąć wcześniejszą datę 1635 umieszczoną obok dwuwiersza [*Tristissima...ls soles tres altit orbis... Hallius u... scepra sacretu chorl...*], zawierającego aluzję do 3 lat rządzenia kościołem. W *Denkschrift*, s. 11, gdzie nazwisko T. zostało pominięte (może skutkiem błędu drukarskiego), istnieje luka w datacji kadencji inspektorów właśnie między 1633 a 1635 rokiem.

⁵¹ *Denkschrift*, s.11; K. S c h e i b e r t, *Bürgermeister des siebzehnten Jahrhundert*, w: *Landsberg*, III, s. 206 (za notatką G. Graßmanna).

1645 – 1655 – **Johann Ernest Stephani** [*Stephan*], proboszcz [*pastor primarius*] i superintendent [*Inspektor*] (9); w 1654 r. odmówił wygłoszenia kazania na pogrzebie Davida Liegnitza, buntownika i banity, 6 X 1654 r. sygnował apel o ofiary na odbudowę kościołów na przedmieściach⁵².

Gottfried Krüger [*Crüger, Godofredus Crugerus*] – diakon, duszpasterz Wieprzyc; być może z rodu, którego protoplastą był burmistrz Krüger z 1374 r., żył w latach 1618-1667, na epitafium w kościele wieprzyckim określony jako „były” [*Olim-Diaconi Landsb.*]⁵³

J. Trojanus [*Johann?*] – archidiakon; pierwszy znany archidiakon w Gorzowie, wspomniany w 1683 r., gdy jego syn A. Trojanus został pastorem w Deszcznie; w 1687 r. stanowisko archidiacona piastował już ktoś inny⁵⁴.

1656 – 1668 – **Christian Schultze** [*Scultetus*] – proboszcz i superintendent [*pastor primus et Inspector*] (10); magister; pochodził z Frankfurtu i zanim trafił do Gorzowa, przez pięć i pół roku był proboszczem na przedmieściu Frankfurtu [*pastori primo apud Francofurtenses suburbani per quinquentiv et semestre dein inspectoris Landsbergenses*]⁵⁵; w 1661 r. skarżył się władzom na gorzowski magistrat zalegający ze zwrotem pieniędzy na odbudowę kościoła św. Gertrudy; był dwukrotnie żonaty, owdowił Dorotheę Fabricię⁵⁶.

Bartholomeus Bredow – diakon [*Eccles. Landsb. Diacon*]; podpisał się jako autor [*fac.*] epitafium⁵⁷ przy portrecie pastora Schultze z ok. 1668 r., niewykluczone więc, że był bezpośrednim następcą diakona Krügera.

1669 – 1683 – **Johann Fr. Lindner** [*Lindener*], proboszcz i superintendent [*Inspector*] (11); magister, określany w epitafium jako pobożny, orator i dobry filolog; ur. w 1629 r.; w 1670 r. wygłosił kazanie na pogrzebie burmistrza G. Graßmanna; posiadał dom z gospodą w dzielnicy św. Gertrudy⁵⁸; zm. 15 II 1683 r.⁵⁹

⁵² *Beiträge*, s. 19; *Denkschrift*, s. XI

⁵³ *Denkschrift*, s.27.

⁵⁴ *Beiträge*, s. 56, w *Denkschrift* pominięty.

⁵⁵ Mało prawdopodobne, aby chodziło o dzisiejsze Słubice.

⁵⁶ *Denkschrift*, s.11; *R a c k w i t z*, s. 26-27; *Denkmäler* s. 95. W Muzeum Lubuskim im. J. Dekerta znajduje się jego pośmiertny portret z epitafium na desce, ufundowane przez żonę.

⁵⁷ Nieznany innym wykazom i dokumentom.

⁵⁸ Wcześniej ta gospoda należała do Bartella Koltzinga, burmistrza A. Halle, burmistrza F. Schede i Johanna Müllera.

⁵⁹ *Denkschrift*, s.11; *Beiträge*, s. 19; *Kunstdenkmäler*, s. 95; K. *Scheibert, Bürgermeister...*, s. 209 (za notatką Ch. Graßmanna); F. B u c h h o l z, *Die Landsberger Gasthöfe vom 16. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Mitteilungen Die Neumark, 1926, s. 116. W Muzeum Lubuskim im. J. Dekerta znajduje się jego portret pośmiertny. Piócienna inskrypcja jest czytelna w kilkunastu procentach, tam jednak dzienna data śmierci.

1683... – **Ch. Weycher** – proboszcz i superintendent (12); pochodził z Gramzow (Angermünde)⁶⁰.

...1687 – 1703 – **Samuel Richtsteig** – proboszcz [*Pastor prim.*] i superintendent [*Inspektor*] (13); magister; wspomniany po raz pierwszy w 1687 r., w 1689 r. kwitował odbiór pieniędzy na odbudowę kościoła św. Gertrudy, w 1693 r. wizytował kościół w Wieprzycach; napisał broszurę poświęconą burmistrzowi Danielowi Schedenowi (1672-92)⁶¹, zm. przed 12 VI 1703 r.⁶²

G. Daniel Bandew [*Bandeco*] – archidiakon [*Archidiaconus*]; wcześniej może diakon, na funkcji archidiakona wspomniany w 1687 r.⁶³.

Theodor Bernhardus Zieritz [*Zirriz*] – diakon [*Diac.*]; magister, wspomniany w 1687 r.⁶⁴

1703 – 1709 – **Martin Zeuschner** – proboszcz i superintendent [*Inspektor*] (14); pochodził z Ziemi Torzymskiej, od 12 lat był diakonem w kościele garnizonowym w Pillau, w 1699 r. ubiegał się bezskutecznie o Inspektora w Krośnie; jako jeden z dwóch kandydatów, *obaj żadni zapaleńcy, ale Theologi moderati*, wygłosił w Kostrzynie próbne kazanie i został zatwierdzony 5 VII 1703 r.; w 1704 r. uczestniczył w poświęceniu Kościoła Zgody; w 1705 r. pozostawał w sporze z diakonami o czas trwania niedzielnej spowiedzi; pozostawał na urzędzie do 1709 r., gdyż wtedy na jego miejsce powołany został J. G. Walther, inspektor w Ośnie, który jednak odmówił⁶⁵.

1710 – 1742 – **Laurentius Gensichen**, proboszcz [*pastor primarius*] i superintendentem [*Inspektor*] (15); ur. się 15 IV 1674 r., duchowny od ok. 1695 r., kaznodzieja w kościele św. Ducha i Szpitalu Wielkiego Fryderyka w Berlinie; 12 VII 1710 r. mianowany proboszczem i inspektorem w Gorzowie; jego wybór wywołał rozruchy w mieście, a delegacja z Gorzowa zakwestionowała 22 IX 1710 r. w Radzie Państwa jego nominację z powodu braku dobrego... głosu; w 1715 r. sygnował list do króla w sprawie szpitala św. Ducha, był autorem licznych pism, biblijnych obrazków dla młodzieży, nauk dla biednych i chorych oraz pouczeń dla katechetów; zm. 26 VIII 1742 r.; jego żona Maria Judith z domu Pape [*Papin*], zm. w 1715 r. i miał kamienne epitafium w kościele; jego syn lub wnuk był w 1754 r. pastorem w Dreźnie⁶⁶.

⁶⁰ *Beiträge*, s. 19, w *Denkschrift* pominięty.

⁶¹ Jedyńy jej egzemplarz w końcu XIX w. znajdował się w królewskiej bibliotece w Berlinie. S c h e d e, *Die Familie Schede*, *Mitteilungen des VfGdN* 1893, s. 87.

⁶² *Kronika*, s. 84; *Denkschrift*, s. 11 (gdzie od 1684 r.); *Beiträge*, s. 19; R a c k w i t z, s. 27.

⁶³ *Kronika*, s. 84; *Denkschrift*, s. 27.

⁶⁴ *Kronika*, s. 84; *Denkschrift*, s. 27.

⁶⁵ *Beiträge*, s. 19; *Denkschrift*, s. 11; R a c k w i t z, s. 31.

⁶⁶ *Beiträge*, s. 20-21, 22; *Denkschrift*, s. 11; *Kunstdenkmäler*, s. 95. Zachował się też portret pastora, obecnie w Muzeum Lubuskim im J. Dekerta, zawierający także informacje biograficzne.

St. Walther – archidiakon; zm. 1 XII 1714 r. w wieku 54 lat⁶⁷

George Runzze [*Runze*] – diakon [*diaco*] i archidiakon; ur. w 1671 r., diakonem został zapewne po śmierci Walthera; w 1715 r. sygnował list do króla w sprawie szpitala św. Ducha; w 1731 r. już jako archidiakon wspomagany był przez syna; ufundował dom sierot, który znajdował się naprzeciw mieszkania archidiakona i wprowadził nadzór archidiakonów nad tą placówką; zm. 18 IX 1739 r.⁶⁸

Johann Samuel Bartsch – diakon [*Diakonus*] i archidiakon; ur. ok. 1675 r. jako syn pastora Bartscha, rodem z Kostrzyna, od 1672 r. w Stanowicach; po śmierci w 1699 r. objął jego funkcję, w 1710 r. został luterańskim kaznodzieją w Kościele Zgody; od 1715 r. – diakon w Kościele Mariackim, po śmierci G. Runtzego w 1739 r. został archidiakonem; zm. 27 XI 1754 r.⁶⁹

Gottlob Samuel Runtze [*Runtzii*] – diakon [*diaconi*]; był synem pastora G. Runtzego, ur. się 17 XI 1705 r.; w 1725 r. przyjął uroczyste prawo miejskie; od 1731 r. był pomocnikiem ojca, po jego śmierci w 1739 r. został diakonem, pełniąc jednocześnie obowiązki pastora w Wieprzycach; zm. 9 XII 1745 r.⁷⁰

1743 – 1754 – **Johann Frey**, proboszcz i superintendent (16); ur. się w 1695 r., pochodził z rodziny szlacheckiej, herb przedstawiał dwie gwiazdy nad poziomym półksiężycem; zm. przed lipcem 1574 r., żył 59 lat 11 tygodni i 1 dzień⁷¹.

1754 – 1778 – **K. F. Marks** [*Marcks*] – proboszcz i superintendent [*Inspektor*] (17); pochodził z Dessau, ur. ok. 1725 r., studiował 3,5 roku w Halle, 8 lat był kapelanem w pułku Quandt; na wniosek kapelana Deckera rozkazem gabinetowym 2 VII 1754 r. otrzymał nominację na inspektora w Gorzowie; w 1778 r. poświęcił ponownie Kościół Zgody; zm. 29 V 1778 r.; po jego śmierci wydzielono inspektorat w Strzelcach Kraj⁷².

Gottlieb Christoph Benicke – archidiakon; ur. 8 VII 1721 r. jako syn rektora szkoły w Gorzowie, w 1742 r. został pomocnikiem pastora S. Willicha w Deszcznie; po jego śmierci w 1744 r. bezskutecznie z powodu młodego wieku zabiegał o to stanowisko; już w dniu śmierci archidiako-

⁶⁷ *Beiträge*, s. 21.

⁶⁸ *Beiträge*, s. 21; *Denkschrift*, s. 27, gdzie tylko jako diakon z zupełnie błędną datą śmierci (27 IX 1779 r.).

⁶⁹ *Beiträge*, s. 21; *Denkschrift*, s. 27, gdzie tylko jako diakon w złej kolejności, 32.

⁷⁰ *Beiträge*, s. 21; *Denkschrift*, s. 27, gdzie zupełnie błędna data śmierci (19 XII 1785). Zachował się też portret pastora, obecnie w Muzeum Lubuskim im. J. Dekerta, zawierający także informacje biograficzne.

⁷¹ Taka informacja widnieje na portrecie, dziś w Lubuskim Muzeum Dekerta, na portrecie herb; *Denkschrift*, s. 11; *Kunstdenkmäler*, s. 95.

⁷² *Beiträge*, s. 21; *Denkschrift*, s. 11 z błędnymi datami kadencji.

na Bartscha, 27 XI 1754 r. mianowany został jego następcą, wspomniany jeszcze na tej funkcji w 1770 r.⁷³

J. B. Scheel – diakon i archidiakon; był siostrzeńcem i protegowanym radcy dworu Wilhelma Kreya, burmistrza i sędziego, pochodził z Altmarku, ur. ok. 1726 r., 3 lata studiował w Erfurcie, później był konrektorem w Gorzowie; jego kandydatura na diakona wywołała sprzeciw części mieszkańców, *dla jednych zbyt cicho wygłaszał kazania, innym nie przypadła do gustu ich treść, niektórzy nie mieli do niego zaufania jako do przyszłego spowiednika*; wybrany 23 XII 1754 r. przez magistrat stosunkiem głosów 7 do 1, ale sprawa oparła się o konsystorz w Kostrzynie, który przy okazji zakwestionował prawo patronatu magistratu nad stanowiskami diakonalnymi; dopiero po interwencji króla, który uznał uprawnienia władz miejskich i miałkość zarzutów wobec kandydata, po 31 III 1755 r. S. mógł objąć diakonię, po 1770 r. został archidiakonem, zm. w 1796 r.⁷⁴

1778 – 1799 – Michael Dietrich Stenigke, pastor i superintendent [*Inspector*] (18); ur. ok. 1721 r., był kapelanem w pułku v. Brietzke w Wesel; mianowany 10 VI 1778 r.; od 1798 r. ciężko chory, w 1799 r. poświęcił jednak kościół w Boleminie – Płonicy, zm. 29 VI 1799 r.⁷⁵

Benjamin Gottlieb Appelt – diakon i archidiakon; pochodził z Międzyrzecza, ur. się ok. 1743 r., 3 lata studiował we Frankfurcie, następnie przez 10 lat był proboszczem w Głębokiem k. Recza; od 1783 r. był diakonem w Gorzowie; 25 VII 1796 r. powołany na archidiakona pod warunkiem, że zrezygnuje z mieszkania archidiakona i nadzoru nad domem sierot, ale już nazajutrz po wyborze wycofał się z obietnicy i zaczął bezskutecznie apelować do władz; zm. 5 III 1803 r.⁷⁶

Johann Gottlieb Seliger [*Seeliger*] – diakon i archidiakon; ur. się w 1769 r. w Sulechowie, pochodził z rodziny żydowskiej, pozbawiony rodziców i krewnych przyjął w wieku 15 lat chrzest, studiował 3 lata we Frankfurcie, następnie 4 lata pracował w sulechowskim zakładzie wychowawczym; w 1693 r. został diakonem w Gorzowie, w 1796 r. otrzymał nadzór nad domem sierot; jeszcze w czasie choroby inspektora Stenigke, w grudniu 1798 r., w lipcu 1799 r. był jednym z trzech kandydatów na inspektora, rekomendowany przez swych zwolenników, w tym 10 ławników i seniorów, jako *przez wszystkich umiłowany i ceniony*, a także *święcący biblijnym przykładem*; ostatecznie w 1803 r. po śmierci Appelta został archidiakonem; w 1809 r. został radnym miejskim [*Stadtverordnete*] i przewodniczącym prezydium

⁷³ *Beiträge*, s. 21-23, 56-57; *Denkschrift*, s. 27.

⁷⁴ *Beiträge*, s. 21-23; *Denkschrift*, s. 27, gdzie, bez imienia, otwiera niesłusznie poczet archidiakonów.

⁷⁵ *Beiträge*, s. 21-23; *Denkschrift*, s. 27.

⁷⁶ *Beiträge*, s. 23, 43; *Denkschrift*, s. 11, gdzie o 2 lata skrócono mu kadencję.

rady [*Stadtverordnete - Collegium*]; na długo przed 1825 r. był jednocześnie duszpasterzem Wieprzyc, zm. 22 I 1835 r.⁷⁷

1799 – 1822 – Ragotzky⁷⁸, proboszcz i superintendent [*Inspektor*] (19); pochodził z Gardelegen, ur. się ok. 1758 r.; 2,5 roku studiował w Halle, przez 8 lat pełnił służbę kapelana w pułku kirasjerów von Borstella, znany osobiście królowi, co przesądziło o wyborze spośród kilku kandydatów; mianowany rozkazem gabinetowym z 18 VII 1799 r.; zm. 28 II 1822 r.⁷⁹

Karl Schmeling – diakon; Nowomarchijczyk, ur. ok. 1767 r., 3 lata studiował w Halle, magister; w 1804 r. zainstalowany został jako *Collaborator Ministerii*⁸⁰, w 1810 r. wspomniany jako *Diakonus und Subrektor*⁸¹.

Daniel Wilhelm Goldbeck – diakon w latach 1811-1815⁸².

Julius Bohnstädt [*Bohnstedt*] – diakon [*Prediger*] i rektor; może następca Goldbecka, jako kaznodzieja wspomniany w 1815 r., mieszkał w *Wilhelms-Bezirk*, w 1824 r. przeniósł się do Klasztornego⁸³.

1823 – 1841 – Karl Heinrich Krause, nadproboszcz i superintendent (20) [*Oberpfarrer und Superintendent*], nauczyciel i pedagog, reformator szkolny; ur. się 23 VI 1771 r. w Brwicach pod Chojną, skończył szkołę miejską w Kostrzynie i uniwersytet w Halle; był nauczycielem domowym w Kostrzynie i Neustadt-Eberwalde, konrektorem szkoły miejskiej we Wriezen a. O.; w 1796 r. został kapelanem w pułku [*Regiment Kunitzki*] w Wesel, kandydując w 1799 r. po raz pierwszy na superintendenta w Gorzowie; po kapitulacji pułku w 1806 r. został prorektorem gimnazjum w Dertmold, a w 1808 r. – kaznodzieją w Sarbinowie k. Kostrzyna; w 1822 r. mianowany został inspektorem szkolnym i starszym kaznodzieją [*Oberprediger*] w Gorzowie, nominację na superintendenta [*Superintendent Diocese Landsberg*] otrzymał 23 I 1823 r.; był autorem znanych w całym Niemczech książek pedagogicznych i podręczników, m. in. *Versuch planmäßiger und naturgemäßer unmittelbarer Denkübungen für Elementarschulen* (1813), z jego inicjatywy we wszystkich przedmieściach miasta powstały szkoły dla ubogich [*Freischulen für die Armen*]; zm. na urzędzie 19 IX 1841 r.⁸⁴

⁷⁷ *Beiträge*, s. 24, 43; *Denkschrift*, s. 27; G. W a r t e n b e r g, *Vom Mühlentor in Landsberg (Warthe)*, Mitteilungen Die Neumark, 1927, s. 138.

⁷⁸ Wszędzie wymieniany bez imienia.

⁷⁹ *Beiträge*, s. 43; *Denkschrift*, s. 11; www.gca.ch.

⁸⁰ Po awansie Seeliga w 1803 r. stanowisko diakona zostało na krótko zniesione. Funkcja *Collaborator Ministerii* [= współpracownik ministerstwa wzgl. gabinetu], trudna dziś do dokładnego zdefiniowania, znana była już wcześniej. W 1754 r. ubiegał się o nią G. C. Benicke, gdy jego nominacja na diakona była zagrożona.

⁸¹ *Beiträge*, s. 43; *Denkschrift*, s. 27; G. W a r t e n b e r g, *Vom Mühlentor...*, s. 138.

⁸² *Denkschrift*, s. 27.

⁸³ *Denkschrift*, s. 27; www.gca.ch.

⁸⁴ *Beiträge*, s. 43; *Denkschrift*, s. 12; www.gca.ch; K. J. I a u b e, *Landsbergs evangelische Kirchengeschichte*, w: *Landsberg III*, s. 72-76.

Heinrich Seliger [*Seeliger*] – wikary [*Pfarrer*]; syn archidiakona J. G. Seligera, z tytułem kandydata został 5 VI 1822 r. powołany na subrektora szkoły, w 1833 r. ułożył pieśń na inaugurację odbudowanego kościoła w Wieprzycach⁸⁵.

Gottlieb Gustav Hossfelde [*Hofffeld*] – diakon i archidiakon; 3 II 1836 r. został powołany na diakona i trzeciego kaznodzieję; archidiakonem został prawdopodobnie w 1841 r. na miejsce Oberheima; wspomniany jako kaznodzieja jeszcze 17 VI 1849 r.⁸⁶

1841 – 1863 – Ludwig Heinrich Otto Oberheim, nadproboszcz i superintendent (21); ur. w 1808 r., jako tzw. wczesny kaznodzieja [*Frühprediger*] w kościele jerozolimskim [*Jerusalem Kirche*] w Berlinie powołany został 3 II 1836 r. na archidiakona w Gorzowie; od 1841 r. – zwierzchnik Kościoła Mariackiego i inspektoratu gorzowskiego; w 1845 r. poświęcił obraz prof. Begasa w Kościele Mariackim; w 1849 r. był członkiem komitetu wyborczego konstytucjonalistów [*constitutionellen Wahl-Comite des Lands. Kreises*]; zm. w 1863 r.⁸⁷

Friedrich Wilhelm Walther – diakon i archidiakon; wspomniany w 1843 r., archidiakonem został po Hossfeldzie, zm. prawdop. w 1881 r.; jego żoną była Friederice Burchardt (1813-54), której grób znajdował się cmentarzu rodzinnym przy ul. Jagiellończyka, tamże nagrobki dwóch małych synów⁸⁸.

1864 – 1885 – Strumpf, nadproboszcz i superintendent (22)⁸⁹.

Götz – diakon; prawdopodobnie następcą Walthera, zm. w 1867 r.⁹⁰

Ernst Friedrich Boye – diakon w latach 1868-73⁹¹.

Johannes Funcke – diakon i archidiakon; w latach 1874-81 był diakonem, następnie archidiakonem do 1888 r.

Wilhelm Kirstein – diakon; wspomniany ok. 1880 r. jako duchowny dla Wieprzyc, zm. 1 IV 1881 r.⁹²

Paul Fischer – diakon i archidiakon; w latach 1882-88 był diakonem, następnie do 1889 r. archidiakonem⁹³.

1886 – 1921 – Dr Rollke (Rolke), nadproboszcz i superintendent (22)⁹⁴.

Adolf Müller – diakon i archidiakon; w latach 1888-89 był diakonem, następnie archidiakonem do 1894 r.⁹⁵.

⁸⁵ *Denkschrift*, s. 27; www.gca.ch.

⁸⁶ *Denkschrift*, s. 27; www.gca.ch.

⁸⁷ *Denkschrift*, s. 12; www.gca.ch; K. J. L a u b e, *Landsberg...*, s. 76.

⁸⁸ *Denkschrift*, s. 27; www.gca.ch; S. N e i d e, *Friedhof des Familie Burchardt in Landsberg a. W.*, Mitteilungen Die Neumark, 1925, s. 114.

⁸⁹ *Denkschrift*, s. 12.

⁹⁰ *Denkschrift*, s. 27.

⁹¹ *Denkschrift*, s. 27.

⁹² *Denkschrift*, s. 27.

Fritz Niethe – diakon i archidiakon; ur. się 21 VI 1856 r. w Chojnie w rodzinie nauczyciela gimnazjalnego; od 1883 r. był proboszczem w Jenińcu [*Genninsch-Warthebruch*], w 1889 r. wybrany został diakonem, a w 1894 r. – archidiakonem; od 1925 r. na emeryturze; zm. 17 I 1943 r.; najstarszy syn, Ernst N. był w 1956 r. sędzią w Bochum, drugi syn Ulrich – okulista z Kostrzyna, po wojnie praktykował w Oldenburgu⁹⁶.

Fritz Brinckmann – diakon w latach 1894-1898⁹⁷.

Bruno Kellner – diakon i archidiakon; ur. 31 V 1870 r. w Zechinen, ordynowany 8 XI 1896, diakon od 1898 r., był nim jeszcze podczas wizytacji w 1928 r., w 1929 r. miał status drugiego duchownego (archidiakona)⁹⁸.

Paul Textor – diakon [*Pfarrer*]; od stycznia 1901 r. jako czwarty proboszcz mariacki [*Vierter Pfarrer an St. Marien*] dla Zamościa, od 1 VI 1916 r. – samodzielny proboszcz⁹⁹.

1922 – 1940 – **Richard Harder**, nadproboszcz [*Oberpfarrer*] i superintendent (23); ur. 13 X 1868 r. w Berlinie, ordynowany w 1897 r.; w 1922 r. został zwierzchnikiem parafii mariackiej i inspektoratu gorzowskiego; w 1928 r. poświęcił kamień węgielny pod *Lutherkirche*, był jeszcze na urzędzie w 1939 r.; z nieznanych powodów (może podeszły wiek) na funkcji superintendenta zastąpił go w 1940 r. G. Jädicke z Kościoła Zgody; zm. 17 VI 1947 r. w Zehlendorf i został 21 VI 1947 r. pochowany na nowym cmentarzu Waldfriedhof Zehlendorf; jego syn Günther Harder, lic. dr, był superintendentem oraz docentem i rektorem w Kirchlicher Hochschule w Berlinie¹⁰⁰.

Fritz Leutke – diakon [*Pfarrer*]; przybył w 1926 r. z Kyritz, w styczniu 1927 r. przejął opiekę nad Ewangelickim Stowarzyszeniem Dziewcząt [*Evangelische Mädchenbund*]; odszedł tuż po wizytacji w 1928 r.¹⁰¹

Georg Wegner – diakon [*Pfarrer*]; ur. się 1 VIII 1892 r. jako syn Emila Karla Wilhelma Wegnera, w latach 1887-1913 proboszcza w Gralewie; w 1911 r. ukończył gimnazjum w Gorzowie, studiował w Greifswaldzie i Berlinie; w 1914 r. wstąpił na ochotnika do 54. Pułku Artylerii Polowej w Gorzowie, ranny w nogę trafił do lazaretu w Gorzowie; ordynowany 1 I 1920 r. objął parafię w Santocznie, którą zarządzał już w 1918 r., w 1924 r. przeniósł się do Wawrowa, a 1 X 1929 r. został diakonem w Gorzowie;

⁹⁶ *Denkschrift*, s. 27; *Pastor Nieth*e, Heimatblatt, 1956.

⁹⁷ *Denkschrift*, s. 27.

⁹⁸ *Denkschrift*, s. 27, *Pfarrverzeichnis* 1929.

⁹⁹ *Denkschrift*, s. 36; *Sachregister*; s. 70, K. T e x t o r, *Wie die Lutherkirche entstand*, w: *Landsberg II*, s. 49-51.

¹⁰⁰ *Denkschrift*, s. 12; *Pfarrverzeichnis* 9-12/1981; *Monatsberichte*, nr 8, s. 3.

¹⁰¹ *Denkschrift*, s. 27; L. G e n n r i c h, *Der Evangelische Mädchenbund*, w: *Landsberg II*, s. 235.

w 1945 r. uwolniony z aresztu w Zielone Świątki odprawił ostatnie protestanckie nabożeństwo, wysiedlony 26 VI 1945 r. osiadł najpierw w Berlinie, następnie w Zehlendorf jako tamtejszy proboszcz i duszpasterz landsberczan; zm. 17 VII 1954 r.; z żoną Ilse Gräfe, poznaną podczas kuracji w lazarecie, miał 4 córki i 5 synów, z których po II wojnie światowej żył tylko jeden¹⁰².

Leo Grunau – diakon [*Pfarrer*]; prowadził na pewno nabożeństwa w latach 1939-41, w końcu 1946 r. był w Döbernitz bei Delitzsch¹⁰³.

Beye – diakon [*Pfarrer*]; wspomniany w 1940 r., w końcu sierpnia 1941 r. określony jako były [*ehemaligen*]¹⁰⁴.

Kaplica św. Ducha

[*Domo sancti spiritus, capella Sti. Spiritus extra muros, Heiligegeistkapelle*]

Kościół ze szpitalem i cmentarzem na Przedmieściu Młyńskim wspomniany został już w 1297 r. Zniszczony przed 1654 r. (w czasie wojny 30-letniej), nigdy nie został odbudowany. Jego tytuł przetrwał w nazwie dzielnicy [*Heiligen-Geistviertel*], tradycje kontynuował szpital św. Ducha istniejący do lat międzywojennych XX wieku. Latem 1923 r. podczas rozbiórki 150-letniego domu kupca **Paula Wiedemanna** przy *Küstriner Straße 13a*¹⁰⁵ odkryto fragmenty średniowiecznych fundamentów zidentyfikowanych jako resztki kościoła św. Ducha.

Obowiązki duchowne w tym kościele w XIII wieku pełnił prepozyt kościoła parafialnego, z czasem przeszły one na wikarych i diakonów, którzy opiekowali się również kościołem w Wieprzycach. Personalnie na funkcji duchownej w tym kościele wspomniani są:

Hermann – do 1300 r. prepozyt kościoła parafialnego

Peter Wigger – wikary, zm. w 1492 r.

Johann Trebbus – duchowny, który objął wikariat po Wiggerze, prawdopodobnie także z obowiązkami w tym kościele.

Parafia św. Jerzego

[*Ecclesie sancti Georgii, Capella S. Georgii extra muros, St. Georgskirche*]

Szpital z cmentarzem i kościołem za Wartą, na końcu mostu, ufundowany został w 1360 r. Od 1365 r. – parafialny. W 1372 r. Rada Miejska wniosowała o przyłączenie do parafii św. Jerzego kościołów filialnych

¹⁰² E. u. P. S c h m a e l i n g, *Georg Wégner* (Nachruf), Heimatblatt nr 8/1954; *Pfarrverzeichnis*, Monatsberichte, nr 3 s. 3.

¹⁰³ Landsberger General Anzeiger (kwerenda); Monatsbericht, nr 3 s. 3.

¹⁰⁴ Landsberger General Anzeiger (kwerenda).

¹⁰⁵ Dziś ul. Sikorskiego, na wprost wylotu ul. Kosynierów Gdyńskich, gdzie stoją tzw. sukiennice.

w Ulimiu i Deszcznie. Kościół podupadł na początku XVI w., w 1506 r. biskup poznański przekazał uposażenie kościoła na rzecz szkoły miejskiej. Resztki budowli zostały zniszczone w czasie wojny 30-letniej. Jeszcze w XVIII w. w ogrodzie burmistrza Schede znajdował się gruby mur, pozostałość *Probstei*. Ulicę tej nazwy w 1945 r. przemianowano na św. Jerzego.

...1365 – 1390 – **Johann Pistoris** vel **Husbecker** [*Jan*]; proboszcz [*rector parochialis, plebanus*]; magister; wspomniany w 1372 r. proboszcz Pistoris, *discretum virum magistrum*, zapewne jest tożsamy z magistrem Johannem, rektorem szkoły miejskiej, który w 1360 r. posłował w sprawie fundacji kościoła do biskupa poznańskiego, z kolei z Pistorisem tożsamy jest niewątpliwie Husbecker, znany z dokumentu z 1374 r., ale wymienione w nim wcześniejsze czynności musiały sięgać co najmniej roku 1372, oba nazwiska zresztą są podobne¹⁰⁶; zapewne mieszczanin landsberski ze znanej rodziny, wspomniany w 1374 r. Nikolaus Husbecker, jeden z trzech starszych cechów w mieście mógł być nawet bratem; będąc w sporze z proboszczem parafii miejskiej przed 1374 r. objęty został klątwą biskupa kamieńskiego, zniesioną w 1374 r.; po raz ostatni wystąpił w dokumencie z 18 V 1390 r.¹⁰⁷

Nicolaus Pusch [*Pnezech, Puszch*], wikary wieczysty [*vicarioque perpetuo, perpetuo vicario*]; być może spokrewniony z mieszczaninem Albertem Puschem, który w 1310 r. nabył wieś Borek; był jednocześnie (1385) proboszczem w Osiecku; po raz pierwszy wspomniany w 1375 r., w 1385 r. był świadkiem nabycia przez miasto wsi Karnin¹⁰⁸.

Ludeke Herleuen – wikary; wspomniany tylko raz 18 V 1390 r. u boku proboszcza Husbeckera¹⁰⁹.

Nicolaus Kruse [*Cruse*] – altarysta; w latach 1431-47 prezbiter bractwa maryjnego w Kościele Mariackim; w 1434 r. otrzymał stypendium mszalne w kościele św. Jerzego z obowiązkiem odprawiania codziennie po nieszporach *wielkich wigilii* oraz co drugi dzień mszy żałobnej za dusze zmarłych wiernych¹¹⁰.

...1445... – **Caspar Berlin** albo **Johann Rychenbach**, prezbiterzy w mieście; być może jeden z nich był proboszczem u św. Jerzego¹¹¹.

¹⁰⁶ *Pistor* to po łacinie młynarz albo piekarz, *Husbecker* znaczy tyle co piekarz zamkowy. O tożsamości z rektorem szkoły świadczy pośrednio fakt powiązań organizacyjnych nowego kościoła ze szkołą miejską. Szerzej na temat tej identyfikacji: J. Z y s n a r s k i, *Transgraniczna historia Gorzowa, w: Czarownice z Kobylej Góry, Gorzów 2000*, s. 58.

¹⁰⁷ E c k e r t II, s.24, 27-30, 32, 34; *Elita*, s. 189; J. Z y s n a r s k i, *Transgraniczna...*, s. 52- 62.

¹⁰⁸ E c k e r t II, s. 30, 32-33; *Elita*, s. 197.

¹⁰⁹ E c k e r t II, 35.

¹¹⁰ R a c k w i t z, s. 21.

¹¹¹ E c k e r t II, s. 48. Pierwszego z trzech, Conrada Boldicke, stosując zasadę precedencji należy uznać za proboszcza parafii miejskiej.

a. 1506 – Georg Schwartz [*Schwarten*], proboszcz, wspomniany pośmiertnie; ponieważ od dawna już nie żył, biskup Lubrański postanowił 19 X 1506 r. przekazać dochody ołtarza NMP i Wszystkich Świętych w kaplicy św. Jerzego *extra muros* na rzecz rektora miejskiej szkoły¹¹².

Kaplica św. Gertrudy

[*Getraudenkapelle*]

Kościół niewątpliwie starszy od znanych dokumentów. W dokumencie z 17 X 1458 r. mowa jest fundacji kaplicy albo ołtarza [*Capellam sive altare*] za Bramą Santocką [*ante valvam czantoch nove landisbergh*], która została odbudowana i na nowo uposażona [*Instauramus denovo et fundamus*]. Pierwotnie świątynia była pod wezwaniem *świętych Wawrzyńca męczennika i Gertrudy dziewicy*. W 1562 r. wspomniany został cmentarz *Gertrauten Kirchoff*. Od 1636 r. mowa jest już tylko o odbudowie świątyni. Została ona dokonana w latach 1702-04 jako Kościół Zgody. Nazwa kościoła przetrwała w nazwie dzielnicy [*Getraudenviertel*]. Kościół był filią parafii miejskiej, patronat należał do Rady.

Laurentius Krüger [*Cruger*] – wikary; być może potomek burmistrza Krügera, znanego od 1374 r., zapewne spokrewniony z Markiem Krügerem, jednym z trzech benefaktorów odbudowanej świątyni; zaprezentowany przez Radę, został zatwierdzony 3 VIII 1479 r. przez biskupa kamieńskiego¹¹³.

Johann Berenfelde – wikary i altarysta kościoła parafialnego, wspomniany w 1494 r.

Kościół Zgody

[*Templum Concordiae, Konkordienkirche, Parochie der Konkordienkirche*]

Kościół Zgody zbudowany został w latach 1702-04 na miejscu kościoła św. Gertrudy, zniszczonego w czasie wojny 30-letniej; obecna budowla powstała w czasie odbudowy po pożarze z 1868 r. Kościół stanowił samodzielną parafię reformowaną (kalwińską) pod patronatem króla, a jednocześnie stanowił filię parafii Kościoła Mariackiego dla luteraniskich mieszkańców Przedmieścia Santockiego, zaś kaznodzieja luteraniski miał status diakona (wikarego) parafii miejskiej. 1 X 1923 r. połączono obie wspólnoty poprzez zniesienie ewangelicko-reformowanej parafii personalnej.

1704 – 1730 – Konstantin de Bonjour, kaznodzieja reformowany [*reformierte Prediger*]; pochodził niewątpliwie z rodziny francusko-huge-

¹¹² Rackwitz, s. 21-22.

¹¹³ Rackwitz, s. 22-24, 64-67.

nockich emigrantów, jako kaznodzieja w Gorzowie wspomniany już w 1702 r., w 1704 r. z woli króla powołany na pierwszego proboszcza parafii kalwińskiej, w tej roli też 28 VI 1704 r. uczestniczył w uroczystości poświęcenia Kościoła Zgody; pobory proboszcza kalwińskiego opłacała fundacja *Mons Pietatis*, obiecano mu również zatrudnienie reformowanego nauczyciela i kantora, gdy w 1713 r. zwrócił się o 25 tal. dodatku [*Zulage*], który jego luterzańskiemu partnerowi na urządzie [*dem lutheranischen Amtsgenossen*] został już przyznany, nowomarchijski rząd poparł jego podanie u króla, twierdząc, iż w mieście od dawna panuje dobra harmonia między luteranami a reformowanymi, a luteranie licznie uczęszczają na kazania Bonjoura; w 1730 r. swój dom przy *Schloßstraße 4*, obecnie Obotrycka, przylegający do domu parafialnego, oddał na potrzeby kalwińskiej szkoły i wdów po proboszczach; w 1702 r. określony jako osoba samotna, jednakże w uroczystościach z 1704 r. uczestniczył jego teść, radca zakonny Schomler ze Słońska; losy kaznodziei po 1730 r. nie są znane¹¹⁴.

1704 – 1710 – George Kernin [*Kernein*], kaznodzieja luterński; być może jego przodkowie pochodzili z Karnina; przed 1680 r. był rektorem szkoły w Gorzowie, następnie proboszcz w Wawrowie; 25 VI 1704 r. powierzono mu dodatkowo funkcję diakona Kościoła Mariackiego w Gorzowie z obowiązkiem głoszenia kazań w niedziele i święta w Kościele Zgody i opieki nad mieszkańcami Przedmieścia Santockiego, za co miał dodatkowo otrzymywać 50 tal. rocznie z kasy mieszkij i kościelnej; z uwagi na podeszły wiek zrezygnował w 1710 r. z tej posady, pozostając proboszczem w Wawrowie, gdzie zm. 23 I 1728 r.¹¹⁵

1710 – 1715 – Johann Samuel Bartsch, kaznodzieja luterński; od 1715 r. – diakon i archidiakon w Kościele Mariackim¹¹⁶.

1715 – 1719 – Ernst Sigismund Noach [*Noack*], kaznodzieja luterński¹¹⁷.

1719 – 1736 – Gottlieb Greve [*Grewe*], kaznodzieja luterński¹¹⁸.

1730 – 1740 – Philipp Ludwig Kühn [*Kuhn*], kaznodzieja reformowany; napisał pracę *Fata und andere Merkwürdigkeiten der Concordien-Kirche zu Landsberg an der Warthe*¹¹⁹.

1736 – 1773 – Martin Page, kaznodzieja luterński; ur. się ok. 1686 r. w Kierzkowie k. Mysliborza, od 1718 r. był proboszczem w Wysokiej,

¹¹⁴ R a c k w i t z, s. 30-33, 70; *Denkschrift*, s. 29-31; *Beiträge*, s. 21.

¹¹⁵ R a c k w i t z, s. 30-31; *Denkschrift*, s. 32; *Beiträge*, s. 21, 61

¹¹⁶ *Beiträge*, s. 21; *Denkschrift*, s. 27, 32..

¹¹⁷ *Beiträge*, s. 21; *Denkschrift*, s. 32.

¹¹⁸ *Denkschrift*, s. 32; R a c k w i t z, s. 38-43.

¹¹⁹ Jej rękopis znajdował się w końcu XIX w. w archiwum kościelnym (*Denkschrift*, s. 31; R a c k w i t z, s. 25, 38-44).

w 1736 r. przeniesiony do Gorzowa; w 1763 r. r. otrzymał pomocnika w osobie J. H. Hintze ze Szczecina; zmarł przed 1774 r.¹²⁰

1740 – 1751 – Konrad Emil Scharden, kaznodzieja reformowany¹²¹.

1751 – 1795 – Johan Lorenz Schumann, kaznodzieja reformowany; uchodził za tetryka; na początku 1794 r. zachorował i otrzymał pomocnika w osobie Schleiermachera; zm. w czerwcu 1795 r.; jego siostra została żoną prof. Stubenraucha, od 1788 r. kaznodziei w Ośnie, który był wujem Schleiermachera; jego córka została żoną burmistrza Beneke i uchodziła za pierwszą damę salonów miejskich w końcu XVIII w.¹²²

1774 – 1796 – Johann George Hintze, kaznodzieja luteranski; ur. się ok. 1730 r. w Szczecinie, studiował 3 lata w Halle, od 1763 r. był pomocnik diakona Page, którego miejsce następnie zajął¹²³.

Daniel Friedrich Ernst Schleiermacher – reformowany kaznodzieja pomocniczy [*Hilfsprediger*], później zasłynął jako wybitny teolog i filozof protestancki; ur. się 21 XI 1768 r. we Wrocławiu w rodzinie reformowanego kaznodziei i kapelana, był spowinowacony z rodziną proboszcza Schumanna¹²⁴; studiował teologię na uniwersytecie w Halle, gdzie mieszkał u wuja, prof. Stubenraucha, następnie pod jego okiem przygotowywał się w Ośnie do egzaminu końcowego, który zdał z wyróżnieniem w 1789; przez trzy lata był gubernierem w domu hrabiów Dohna-Schlöbitten w Prusach Wschodnich, przejeżdżając co najmniej dwukrotnie przez Gorzów; powołany na pomocnika schorowanego Schumanna, przyjechał z Ośna i pierwsze kazanie wygłosił w Wielki Piątek 1794 r.; w mieście zajmował się młodzieżą, opiekował się domem sierot, w czasie pobytu w Gorzowie przetłumaczył kazania angielskiego teologa Blaira; po śmierci proboszcza uznany za zbyt młodego na objęcie stanowiska po nim, w 1796 r. opuścił miasto; następnie był kaznodzieją w berlińskim szpitalu *Charitee* i w Stolpe, od 1804 r. – profesorem teologii w Halle, od 1810 r. – proboszczem kościoła Św. Trójcy i profesorem uniwersytetu w Berlinie; zm. 12 II 1834 r.; w 1848 r. przy Kościele Zgody ustawiono jego popiersie dłuta Hopfgartena z Berlina (zostało usunięte dopiero w latach 70.), zaś w 1884 r. na nieistniejącym już budynku przy Obotryckiej 4, gdzie mieszkał, umieszczono tablicę pamiątkową; sam Schleiermacher pozostawił opis landsberskiego salonu końca XVIII w. i jego

¹²⁰ *Beiträge*, s. 21, 23; *Denkschrift*, s. 32; *R a c k w i t z*, s. 44.

¹²¹ *Denkschrift*, s. 31.

¹²² K. J. L a u b e, *Landsbergs...*, s. 71; O. K a p l i c k, *Schleiermachers Landsberger Jahre*, w: *Landsberg II*, s. 83-84 oraz (po polsku) *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny* nr 2/1995; *Denkschrift*, s. 31.

¹²³ *Beiträge*, s. 23; *Denkschrift*, s. 32.

¹²⁴ Jego szwagier prof. Stubenrauch z Ośna był bratem matki Schleiermachera. On sam córkę pastora określał mianem kuzynki.

gospodyni, swej kuzynki, żony burmistrza Benecke, „pierwszej damy” miasta, u której często gościł¹²⁵.

1796 – 1807 – **Samuel Ernst Timotheus Stubenrauch**, kaznodzieja reformowany; był szwagrem proboszcza Schumanna, wujem kaznodziei Schleiermachera; do 1788 r. był profesorem teologii na uniwersytecie w Halle, następnie proboszczem parafii kalwińskiej w Ośnie¹²⁶ i z ramienia berlińskiego konsystorza sprawował opiekę nad parafią w Gorzowie; stanowisko swe objął dopiero wtedy, gdy otrzymał zapewnienie, iż siostrzeniec nie wchodzi w rachubę¹²⁷.

1796 – 1835 – **W. H. Kieter** [*Küter*], kaznodzieja luteranski; ur. 1767 r. w Myśliborzu, studiował 3 lata we Frankfurcie; w 1809 r. został radnym miejskim; od 1835 r. na emeryturze, zm. przed 3 II 1836 r.¹²⁸

1807 – 1815 – **Ludwig Heinrich Jablonsky** [*Jablonski*], kaznodzieja reformowany; mieszkał w *Damm-Bezirk*, wspomniany jeszcze 18 V 1815 r.¹²⁹

1815 – 1835 – **August Friedrich Ernst Feldmann**, kaznodzieja reformowany¹³⁰.

1835 – 1837 – **Johann Karl Stahn**, kaznodzieja reformowany¹³¹.

1835 – 1843 – **Stahl**, kaznodzieja luteranski¹³².

1837 – 1849 – **Karl Friedrich Wilmsen**, kaznodzieja reformowany¹³³.

1843 – 1887 – **Karl August Kubale**, kaznodzieja luteranski¹³⁴.

1849 – 1894 – **Karl Moritz Nothnagel**, kaznodzieja reformowany¹³⁵.

1887 – 1911 – **Wilhelm Stäglich**, kaznodzieja luteranski; jednocześnie w latach 1888-1897 duszpasterz Krajowego Zakładu dla Psychicznicy Chorych¹³⁶.

1894 – 1913 – **Wilhelm Leberecht Arthur Rackwitz**, kaznodzieja reformowany, regionalista; był autorem licznych prac historycznych publiko-

¹²⁵ *Denkschrift*, s. 31; K. J. L a u b e, *Landsbergs...*, s. 71; O. K a p l i c k, *Schleiermachers...*, s. 83-86; *Przewodnik po gorzowskiej Reformacji (1437-1997)*, red. R. P i o t r o w s k i, Gorzów 1997, s. 29.

¹²⁶ Parafia kalwińsko-reformowana w Ośnie powstała wcześniej niż w Gorzowie i była dla niej wzorem organizacyjnym.

¹²⁷ *Denkschrift*, s. 31; O. K a p l i c k, *Schleiermachers...*, s. 83-85; *Przewodnik...*, s. 29.

¹²⁸ *Beiträge*, s. 23; G. W a r t e n b e r g, *Vom Mühlentor...*, s. 138; www.gca.ch; *Denkschrift*, s. 32, gdzie datą krańcową jego duszpasterstwa jest rok 1825, zapewne błąd drukarski, gdyż tylko on dumaczy hipotetyczny wakant w latach 1825-35. Kieter zmarł na pewno jako emeryt.

¹²⁹ *Denkschrift*, s. 31; G. W a r t e n b e r g, *Vom Mühlentor...*, s. 138; www.gca.ch.

¹³⁰ *Denkschrift*, s. 31.

¹³¹ *Denkschrift*, s. 31.

¹³² *Denkschrift*, s. 32.

¹³³ *Denkschrift*, s. 31.

¹³⁴ *Denkschrift*, s. 32.

¹³⁵ *Denkschrift*, s. 32.

¹³⁶ *Denkschrift*, s. 32, 38.

wanych w latach 1897-1909 na łamach *Schriften de VfGdN, m. in. Zur Geschichte der Konkordienkirche und ihrer Vorgängerinnen in Landsberg a. W.* (1911); był też nauczycielem istniejącej do 1907 r. *Gewieseschen Privat Schule*¹³⁷.

1911 – 1939 – Paul Meyer, kaznodzieja luterański, proboszcz; ur. 25 IX 1861 r. w Rogoźnie, ordynowany w 1888 r., od 1911 r. kaznodzieja w Kościele Zgody, w 1923 r. po utworzeniu jednolitej parafii został – być może skutkiem starszeństwa – jej proboszczem; od ok. 1939 r. na emeryturze; zm. 30 VIII 1945 r. w Cottbus¹³⁸.

1913 – 1933... – Alexander Damerow, kaznodzieja luterański, diakon; ur. 12 X 1865 w Kamieniu [*Hohenfier*] pow. zlotowski, ordynowany 27 XI 1892 r., w 1913 r. objął funkcję kaznodziei reformowanego, a w 1923 r. został drugim kaznodzieją nowej parafii; przed 1927 r. był opiekunem *Evangelische Mädchenbund* i domu „Bethesda”; 18 V 1933 r. na synodzie powiatowym wybrany do zarządu okręgu kościelnego; jego syn [Damerow jr], przed 1945 r. proboszcz w Gościnowie, wspomniany w styczniu 1947 r. w Friedrichwerth, pow. Gotha¹³⁹.

...1939 – 1945 – Gerhard Jädicke, proboszcz i superintendent (24) okręgu Landsberg I; ur. 12 XI 1899 r. w Czelinie, ordynowany 14 XII 1924 r., od 1 V 1926 r. był proboszczem w Gościnowie; nie później jak w 1939 r. został proboszczem Kościoła Zgody i na tej funkcji powierzono mu nie wcześniej jak w 1940 r. stanowisko superintendenta (stało się to przed Wielkanocą 1941 r.); ostatnia wzmianka o nim pochodzi z początku stycznia 1945 r.¹⁴⁰

Kościół garnizonowy

[*Garnisonkirche*]

Budowę kościoła garnizonowego w mieście zaplanowano już w 1728 r., zrealizowano w 1734 r. Kościół stanął przy Bramie Santockiej, na rogu obecnych ul. Sikorskiego i Dzieci Wrzesińskich. W czasie odbudowy Kościoła Zgody w latach 1768-77 przejął również jego funkcje. Przekształcony w 1813 r. w lazaret, a w 1816 r. przebudowano na salę widowiskowo – teatralną, garnizonowi zaś przydzielono Kościół Zgody do wspólnego użytkowania. Duszpasterzami wojskowymi byli odtąd z urzędu proboszczowie kalwiniści¹⁴¹.

¹³⁷ *Denkschrift*, s. 32; M. S t ä g l i c h, *Die Konkordienkirche*, Heimatblatt, nr 4/1950.

¹³⁸ *Denkschrift*, s. 32; *Pfarrverzeichnis*.

¹³⁹ *Denkschrift*, s. 32; *Pfarrverzeichnis*; Monatsbericht, nr 3 s. 3.

¹⁴⁰ *Pfarrverzeichnis*; Landsberger General Anzeiger (kwerenda); J. M e u s s, *Kirchenkampf im Dritte Reich*, w: *Landsberg II*, s. 93.

¹⁴¹ *Denkschrift*, s. 32.

J. E. Lentz – kapelan [*Feldprediger*]; ur. ok. 1690 r. jako syn inspektora (superintendenta) w Egeln-Magdeburgu, od ok. 1726 r. kapelan Pułku Grenadierów Konnych Schulenburga [**Rgt. Schulenburg Grenadiere zu Pferde**]¹⁴², wspomniany w Gorzowie w 1733 r.¹⁴³

G. Wildner – kapelan [*Feldprediger*], ur. w 1704 r. w rodzinie mieszczanina z Gardelegen, wspomniany w Gorzowie w 1738 r.¹⁴⁴

Parafia szpitalna

[*Landesanstalt, Parochie Privinziallandesanstalt*]

Zbudowany na krańcach obecnej ul. Walczaka [*Friedeberger Chaussee*] w latach 1885-1888 Krajowy Zakład dla Psychiczenie Chorych [*Landes-Irrenanstalt*] otrzymał własny kościół, który z początku obsługiwany był przez duchownych Kościoła Zgody. 1 IV 1897 r. dla potrzeb zakładu, jak i Krajowego Domu Ubogich [*Landesarmenhaus*] przy ul. Teatralnej utworzono stanowisko odrębnego duszpasterza. W 1906 r. obie placówki otrzymały prawa parafialne i w roku następnym stały się samodzielną parafią. Od 1919 r., z chwilą sprzedania Krajowego Domu Ubogich parafia obejmowała tylko zakład prowincjonalny.

1888 – 1897 – **Wilhelm Stäglich**, kaznodzieja Kościoła Zgody.

1897 – 1905 – Burk¹⁴⁵.

1905 – 1929... – **Sigismund Schulz**, proboszcz [*Pfarrer*] i dyrektor; ur. 24 II 1867, ordynowany 1 IV 1896 r., w 1905 r. został proboszczem i dyrektorem zakładu [*Anstaltsdirektor*]; od 1919 r. był proboszczem zakładu i dyrektorem do spraw wychowawczych [*Erziehungsdirektor*], w 1929 r. – także. Dalsze losy Schulza i tej parafii nieznane. W 1941 r. opiekę duszpasterską nad zakładem sprawował superintendent Jädicke¹⁴⁶.

Frydrychowo

[*Parochie Friedrichstadt*]

Parafia Frydrychowo [*Friedrichstadt*] z kościołem filialnym w Wieprzycach powstała w 1915 r. Wieprzycy już w 1337 r. były samodzielną parafią. W 1393 r. miejscowy kościół się rozpadł, dlatego w XV w. wieś należała do kościoła św. Ducha, który był filią parafii miejskiej. W 1693 r.

¹⁴² Utworzony w 1704 r. jako pułk dragonów przez gen. mjr. Friedricha barona v. Derfflingera (1661-1724), w 1714 r. przekształcony w pułk grenadierów konnych. Od 1716 r. jeden ze szwadronów w Gorzowie. W 1724 r. dowództwo objął płk Adolph-Friedrich von der Schulenburg-Betzendorff (od 1728 r. hrabia i general, zg. w 1741 r.), który przeniósł sztab pułku do Gorzowa.

¹⁴³ *Beiträge*, s. 21.

¹⁴⁴ *Beiträge*, s. 21.

¹⁴⁵ *Denkschrift*, s. 38.

¹⁴⁶ *Denkschrift*, s. 38; *Pfarrverzeichniss*, Landsberger General Anzeiger (kwerenda).

kościół w Wieprzycach stanowił filię parafii miejskiej i obsługiwany był przez obu diakonów. Ostatnia świątynia została zbudowana w 1833 r. W 1771 r. kościołowi w Wieprzycach podporządkowano nowo zbudowaną osadę *Friedrichstadt*. Miejskowa kaplica została rozebrana w 1904 r., na potrzeby kościelne przebudowano dotychczasową szkołę, tworząc na parterze kaplicę, a na piętrze salę parafialną. Od 1908 r. *Friedrichstadt* miał kaznodzieję pomocniczego, podczas gdy sprawy administracyjne pozostały w gestii każdorazowych pastorów z Wieprzyc. W 1909 r. granice obwodu duszpasterskiego rozszerzono do ul. Rzeźnickiej.

1915 – 1917 – Max Urban, proboszcz; ur. się 14 VIII 1875 r. w Lubniewicach jako syn handlarza bydłem; kształcił się teologicznie w Greifswaldzie i Berlinie, ordynowany w 1904 r. objął nowo utworzoną parafię w Rzecinie k. Wronek, a w 1907 r. został drugim duchownym (diakonem) w Barlinku; w 1915 został pierwszym proboszczem parafii Frydrychowo – Wieprzycy; następnie był proboszczem parafii Pełczyce - Bolewice - Bukwica; w 1946 r. jako ostatni Niemiec opuścił Pełczyce i osiadł w Oldenburgu, pełniąc obowiązki duszpasterza ziomkostwa myśliborskiego; od 1949 r. w stanie spoczynku; zm. 22 VIII 1962 r.; w 1905 r. ożenił się z Klarą, która zm. w 1943 r.¹⁴⁷.

1917 – a. 1940 r. – Hugo Bluth, proboszcz; ur. się 24 IX 1869 r. w Gorzowie, ordynowany został 18 IX 1889; jego staż na terenie parafii liczony był od 1 IV 1901 r., choć parafię objął oficjalnie 1 XII 1917 r.; wcześniejszą działalność duszpasterską przerwała zapewne służba wojskowa: był kapelanem [*Divisionspfarre*] w Gdańsku i Spandau; nie później niż w 1939 r. przeszedł na emeryturę; po wojnie osiadł w Dallgow-Döberitz, żył jeszcze w 1947 r., gdy 20 II 1947 r. w wieku 78 lat zm. jego żona Elisabeth Bluth z domu Diesener¹⁴⁸.

...1941... – **Radzio**, proboszcz [*Pfarrer*]; jego los nie jest znany¹⁴⁹.

Kościół Lutra

[*Parochie der Luther-Kirchengemeinde*]

13 IV 1901 r. Zamoście zostało wydzielone jako czwarty okręg duszpasterski [*Seelsorgerbezirk*] w parafii mariackiej, 1 I 1908 r. powstała samodzielna parafia, pod zarządem Kościoła Mariackiego. 1 VI 1916 r. parafia ta została w pełni usamodzielniona, a 13 X 1928 r. otrzymała nazwę Kościoła Lutra [*Lutherkirchengemeinde*]. Kościół zbudowano w latach 1928-30.

¹⁴⁷ *Denkschrift*, s. 34; *Heimatkreis Soldin (Neumark). Die Geschichte eines ostdeutschen Heimatkreises*, Soltau 1992, s. 542-544, gdzie jednak pominięto okres gorzowski.

¹⁴⁸ *Denkschrift*, s. 34; *Monatsbericht...* nr 5, Juni / Juli 1947.

¹⁴⁹ *Landsberger General Anzeiger* (kwerenda).

1916 – 1928 – **Paul Textor**, proboszcz; ur. 18 X 1860 r.; w 1901 r. powołany został jako „czwarty proboszcz mariacki” [*Vierter Pfarrer an St. Marien*] dla Zamościa, w tej roli od 1908 r. zarządca samodzielnej parafii na Zamościu, od 1 VI 1916 r. – jej samodzielny proboszcz; rozpoczął budowę Kościoła Lutra, zm. 18 X 1928 r., cztery dni po uroczystym wmurowaniu kamienia węgielnego¹⁵⁰.

Herrmann – diakon; przydzielony do pomocy proboszczowi Textorowi, wygłosił kazanie na uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod budowę kościoła parafialnego 14 X 1928 r.; w 1929 r. na tym stanowisku był wakat¹⁵¹.

1928 – 1940 – **Otto Reso**, proboszcz i duszpasterz głuchoniemych [*Taubstummenseelsorger*]; ur. się 7 X 1894 r. w Spandau, ordynowany został 7 X 1923 r., 1 IV 1929 r. powołany został na proboszczą; mieszkał przy *Kuhburger Str.* [Kobylogórska] 106a (pastorówka²); powołany do wojska 3 I 1940 r. odprawił ostatnie nabożeństwo; zm. 25 XI 1945 r. na dyfterytę gardła w drodze do lazaretu jenieckiego w Mińsku¹⁵².

1940... – **von Werder**, proboszcz; wspomniany jako duchowny już w 1933 r. [*Bruder von Werder*]; od 7 I 1940 r. stale odprawił nabożeństwa w Kościele Lutra¹⁵³.

Kościół św. Krzyża

[*Kreuzkirche*]

Pierwszy kościół katolicki zbudowano w latach 1854 - 55, poświęcono 18 X 1855 r. Parafię kanonicznie erygowano 27 VIII 1856 r. W latach 1905-07 na miejscu starego zbudowano nowy kościół św. Krzyża.

1854 – 1873 – **Teichmann**, od 1856 r. proboszcz¹⁵⁴.

1873... – **Klein**, proboszcz; działał w warunkach Kulturkampf, pozostając w większości nieznany parafianom, gdyż spotykał się potajemnie na prywatnych zebraniach¹⁵⁵.

a. 1886 – **Otto**, administrator; działał krótko, zmarł poza Gorzowem¹⁵⁶.

1886 – 1909 – **Theodor Grühling**, archiprezbiter i proboszcz [*Erzpriester u. Pfarrer*]; ur. się 31 X 1849 r. w Bertholdsdorf, zm. 18 VII 1909 r., na cmentarzu świętokrzyskim zachował się jego grób z oryginalnym na-

¹⁵⁰ *Denkschrift*, s. 36; *Sachregister*, K. T e x t o r, *Wie die Lutherkirche entstand*, s. 49-51.

¹⁵¹ K. Textor, *Wie die Lutherkirche entstand...*, s. 51.

¹⁵² *Pfarrverzeichnis*; Monatsberichte. nr 3 s. 3.

¹⁵³ *Pfarrverzeichnis*; Landsberger General Anzeiger (kwerenda).

¹⁵⁴ P. D u b i a n s k i, *Die Katholische Kreuzkirche und ihre Geschichte*, w: Landsberg II, s. 87.

¹⁵⁵ P. D u b i a n s k i, *Die Katholische...*, s. 87.

¹⁵⁶ P. D u b i a n s k i, *Die Katholische...*, s. 87.

grobkiem; jego imię nosił jeden z trzech dzwonów¹⁵⁷.

1910 – 1940 – Paul Rodzis, proboszcz; wcześniej, od 1904 r. – wikary [*Kaplan*], zm. w 1940 r.¹⁵⁸.

1940 – 1945 – Paul Dubianski, proboszcz; ur. ok. 1905 r., pochodził z Dolnych Łużyc; po święceniach kapłańskich we Wrocławiu pracował na Łużycach, od czerwca 1940 r. w Gorzowie; aresztowany przez gestapo w grudniu 1943 r., *ponieważ swymi kazaniami i postawą stanowił zagrożenie dla frontu wewnętrznego*, spędził pół roku w więzieniu policyjnym we Frankfurcie i następnie wywieziony został do obozu koncentracyjnego w Dachau; do miasta wrócił 9 VII 1945 r., kiedy kościół znajdował się już w rękach polskich kapucynów z Krakowa; w sporze o sprzęt liturgiczny odwołał się do pomocy komendantury wojennej, w sprawie najścia żołnierzy sowieckich na kościół i „kradzieży” sprzętu wiceprezydent L. Kruszona interweniował u płk. Draguna; ks. Dubianskiemu starostwo zaproponowało wyjazd do Niemiec, na co zareagował listem: *Narodowi socjaliści byli niechrześcijańscy. [...] Teraz uwierzyłem, że u steru jest państwo prawa. Polski naród jest narodem katolickim i zrozumiałby, że cierpiałem również za niego, jeżeliby mu to wyjaśnić*, został jednak wraz z wikarym aresztowany przez polską milicję i siłą wydalony [von der polnischen Miliz verhaftet und gewaltsam abgeschoben]; w styczniu 1947 r. znajdował się w Storkow Mark), później w okolicy Cottbus, gdzie zm. w 1963 r.¹⁵⁹

Georg Kamrad – wikary; zastępował proboszcza podczas jego pobytu w więzieniu, w 1945 r. przed Zielonymi Świątkami przyczynił się do uwolnienia z aresztu proboszcza Wegnera, wysiedlony wraz z proboszczem Dubianskim, w 1947 r., znajdował się w Poczdamie – Babelsbergu¹⁶⁰.

Kaplica św. Józefa

[*St.-Josefs-Kapelle*]

W 1925 r. na Zamościu powstała kuracja misyjna jako druga placówka katolicka w mieście. Zorganizowali ją misjonarze Najświętszego Serca Pana Jezusa (Ojcowie Sercanie). 25 X 1925 r. poświęcono kościół św. Józefa, urządzony w baraku przeniesionym z dawnego obozu jenieckie-

¹⁵⁷ P. Dubianski, *Die Katholische...*, s. 87-88, Schematyzm diecezji zielonogórsko-gorzowskiej 1995, s. 234-236, gdzie błędnie przypisano mu rolę organizatora parafii i budowniczego pierwszego kościoła. Daty urodzin i śmierci z nagrobka.

¹⁵⁸ P. Dubianski, *Die Katholische...*, s. 87-88.

¹⁵⁹ P. Dubianski, *Die Katholische...*, s. 87-88, Z. Czarnuch, *Niemcy w Gorzowie Wlkp. 1945-1950. Cz. 2: sierpień 1945 - grudzień 1950. Wysiedlenia poljańskie, Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny*, 1997 nr 4 s. 81-82; *Monatsberichte*, nr 3 s. 4; *Schematyzm...*, s. 234-236.

¹⁶⁰ P. Dubianski, *Die Katholische...*, s. 88; *Monatsberichte*, nr 3 s. 4.

go w Czarnem i ustawionym przy ul. Brackiej. W 1927 r. zbudowano obok dom parafialny.

1933 – 1945 – Josef Wüllmer, kuratus [*Pfarrkurat*]; w 1947 r. znajdował się w Hamm i. Westf¹⁶¹.

Kraft – wikary [*Kaplan*]; uciekł tuż przed wkroczeniem wojsk radzieckich¹⁶².

Honnerlage – zakonnik [*Pater*]; zm. nagle na serce 27 IX 1946 r. w Hiltrup bei Münster¹⁶³.

¹⁶¹ P. D u b i a n s k i, *Die Katholische...*, s. 88; Monatsberichte, nr 3 s. 4.

¹⁶² P. D u b i a n s k i, *Die Katholische...*, s. 88.

¹⁶³ Monatsbericht, nr 3 s. 4.